

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ОСНОВНО ОБРАЗОВАЊЕ У СЕОСКИМ НАСЕЉИМА ХЕРЦЕГНОВСКЕ ОПШТИНЕ У 19. ВИЈЕКУ

- ДО ОТВАРАЊА ПРВЕ ДРЖАВНЕ ШКОЛЕ 1869. ГОДИНЕ -
први дио

Кључне ријечи: православна црква, херцеговска општина, основне школе, учитељи, ученици, уџбеници, Христифор Ломбардић.

Увод

Овај рад временски и просторно смјештен у период 19. вијека, а проблематика основног образовања посматрана је на територији херцеговске општине која у наведеном периоду није обухватала полуоток Луштицу, села: Убле, Крушевице (Бајкове), дио Мокрина са Свчугама, Пријевор и Суторину. Вријеме у којем се одвијао рад основног школовања дјеце у херцеговској општини током 19. вијека је вријеме када је Далмација којој је административно припадала Бока Которска била под аустријском односно аустроугарском управом (1814-1918.). До краја седамдесетих година у администрацији, судству, школству у употреби је био италијански језик. За обављање било које друштвене дјелатности, важан чинилац је економски развој.

Становници сеоских насеља херцеговског краја бавили су се земљорадњом и сточарством, а у приобалним насељима поморством и рибарством. Одређени број појединаца из загорских насеља стицао је приходе бавећи се зидарским и каменорезачким пословима. У градској средини живјела су војна лица, судије, љекари и други службеници као и занатлије и трговци, од којих је знатан број био настањен на Топлој и Игалу. Највећи број становника били су православци око 90 % и насељавали су сеоска насеља док их је у граду било око стотинак. Припадници католичке вјероисповјести живјели су у граду и дио њих није припадао домицилном становништву. Били су то досељеници са простора Аустроугарске (више и ниже административно особље, војна лица итд.), неки од њих становали су на Топлој и Игалу, а незнатан број и у приобалним насељима.

Половином 19. вијека, односно 1852. године, на простору херцеговске општине, изузимајући насеља дуж обале, било је 4294 становника православне вјере док је нешто мањи број 4205 записан наредне године. Двије деценије касније забиљежено је 7504 становника православне вјере, а настањени су били на читавом простору општине и 1061 становник римокатоличке вјере. Број парохијана по појединим парохијама 1874. године био је у: топаљској 717, мојдешкој 709, каменској са Требесином и Сушћепаном 827, мокринској 715, пођанској 452, савинској са Мељинама 160, сасовићкој 575, кутској са Зелеником 532, баошићкој са Ђеновићима и Кумбором 914, бијелској 788, јошичкој са дјелом Ђурића и са 105 становника Тивта и Лепетана који нијесу припадали херцеговској општини, те крушевичка са дијелом Ђурића и Каменара са укупно 341 парохијаном.¹

Описмењавање појединаца током претходног периода обављали су православни свештеници, о чему свједоче документа из осамнаестог вијека писана ћириличким писмом. Администрација топаљске комуни-тади обављала се ћириличким писмом на српском језику, што је доказ предње наведеног. На основу једног документа из 1769. године сазнајемо да је на српском језику радила школа на Топлој. Двије године касније у попису становништва тога насеља помиње се учитељ Симеон Продановић. Према наводима Максима Злоковића у топаљској школи 1796. године учитељ-свештеник је био Јово Ђоћа који је у њој радио петнаест година, а који је 1811. године напустио Топлу, а на његово мјесто, идуће године, дошао је Јосиф Троповић.²

Познато је да су млетачке власти упорно настојале да онемогуће школовање младежи православне вјере, посебно на вишим школама које су биле на српском језику. Истичући проблем образовања домицилног становништва у 18. вијеку, Драгана Радојичић закључује: *Жељни знања и образовања тргујући и пловећи становници топаљске комуни-тади налазили су начина да се образују, колико је то било могуће, у условима туђинске власти која је на њих као становнике православне вјере гледала недобро-намјерно. Нарочито је то било изражено код образовања, јер образован поданик православне вјере није се уклапао у млетачке државне интересе.*³

Туђинска власт у било које вријеме и на било којој територији настоји да спријечи просвјетивање подложног јој становништва посебно на народном језику, јер је тако лакше владати и држати их у покорности и истовремено гушити национални индентитет. Тако је било и током 19.

1 Државни архив Црне Горе,Цетиње,Одељење Херцег Нови, Црквени архив Топла (у даљем тексту АХ ЦАТ) 1852,136; 1853,143; Шематизам епархије боко которско,дубровачко спичанске ,Котор, 1874,19-22; Catalogus cleri in dioecesi Catharensis existentis

2 Максим Злоковић, Херцег-Нови од Бечког конгреса до 1830 године, Зборник радова из науке културе и умјетности Бока 5.Херцег-Нови, 1873,66

3 Драгана Радојичић, Крајина новска у судару свијетова Београд,1994,263-269

вијека за вријеме аустроуграске власти у овом крају посебно до краја седамдесетих година када по први пут услед општих политичких и друштвених промјена, долази до побољшања односа према домаћем становништву, у оквиру којих је и примјена народног језика као званичног умјесто до-ташњег италијанског. Посебно истичемо стварање мреже основних школа и могућности образовања учитеља отварањем учитељске школе 1865. године у Задру.

За прву половину 19. вијека у Архиву цркве на Топлој гдје се налазило сједиште протопрезвитеријата надлежног за рад свештеника у општини херцеговској, једно вријеме и инспектората за основне школе, сачуван је незнатан број докумената о раду школа, док је за другу половину вијека знатно више документације.

Школе, о чијем постојању и раду је посвећен овај рад, су дјеловале искључиво у сеоским срединама. Рад се базира на основу напред наведене документације и обухвата рад школа до 1869. године када је отворена прва државна основна школа у овом крају, на Топлој, а чији је рад истражен и објављен. Од тада постепено се отварају државне основне школе по сеоским насељима Боке Которске, односно херцеговског краја, на народном језику те престаје рад школа у којима су учитељи били пароси. О раду школа бригу и надзор је водила скоро искључиво црквена власт.

Економске могућности, свијест мјештана о потреби школовања младежи, залагање и знање свештеника да обављају и овај посао су утицали да дође до отварања државних школа. У појединим сеоским насељима школе раде квалитетно и континуирано, а наставу похађа већи број дјеце.

Општи дио

Половином 19. вијека отворене су школе по многим мјестима Боке Которске, односно херцеговског краја: Кутима, Каменарима, Топлој са италијанским наставним језиком. Незадовољан народ због тога је протестовао код аустријских власти преко епископа Мутибарића коме су главари: Бијеле, Мојдежа, Кута, Кумбора, Пода, Требесина, Мокрина и Сасовића и пароси Топле и Крушевица упутили дописе. Аустријске власти крајем 1846. године доносе одлуку која је између осталог одређивала: 1. *да се православцима у Далмацији не праве сметње у оснивању својих основних школа у парохијама ради обучавања дјеце оба пола, ако одговарајуће општине располажу средствима за њихово дотирање...* 5. *да се настава има обављати на језику краја у којем се оснива школа, а пошто је у неким мјестима језик италијански а у неким српски треба настојати да се предвиде уџбеници оба језика.* 6. *да се исти критеријум примјени и у односу на писмо којим ће се штампати уџбеници и којим ће се служити у учењу писања, али да се учење и употреба латиничких слова не уводи на силу у српским*

основним школама, већ да се, ако би се поједине општине показале вољне та настава уведе као споредна.⁴ Овом дозволом за оснивање основних школа на народном језику, ћириличким писмом, у Далмацији омогућило је народу и православној цркви да по својим парохијама оснива школе у којима ће дјеца учити на своме народном језику ћириличким писмом. И то не само основе православног вјероисповједања, већ и читање, писање, рачун, и друге предмете. У појединим школама гдје је то било могуће учио се и италијански језик који је од користи био будућим поморцима и трговцима, а служио је у комуницирању са аустријским властима када су то потребе изискивале.

Важност и значај образовања и рад основних школа о којима су бри- нуле црквене власти најбоље нам свједоче написи у *Српско далматинском магазину* који су објављивани током седамдесетих година, чији је аутор архимандрит Герасим Петрановић, у оквиру рубрике *Народне србске школе у епархији Далматинској*. Поред навођења броја школа у поједином школском надзиратељству у Далмацији и броја ученика изложен је њихов значај, рад, потребе. *Да би се народне школе, овај јаки извор из кога избија права снага цркве, државе и породице, све то више заводиле, треба зато најпре јаке материјалне помоћи. За добар пак напредак школа између осталог потребито је, да политичке, а нарочито обштинске власти, садејствују на то да родитељи шаљу своју дјецу на наук;.. савети Свештеника у томе доста користити могу.... али када расудимо на простоту селскога народа нашег, који још не може, а често и неће да позна цијену и корист школе, те поред свих савјета свога Свештеника, нерадо шаље дјецу у школу. Да би школе успјешно радиле архимандрит је сматрао да је потребно обезбједити књиге и остала школска учила. Државне власти треба јавно да похвале вриједне и стручне учитеље. Често наглашава да је мали број школа у односу на број становника. Једном приликом то објашњава: *Још селски наш народ не увиђа праву корист школа; још нешто и сиротиња у којој је пречи му да заведе ове просвјете својски и као што треба подпомаже; још већином селске обштине наше врло слабо од обштинских прихода као што би правда изискивала на подизање школа по селима жртвују, из којих ради велике далечине, није могућно дјеци полазити главнију обштинску школу; још доста чемерно стање уобште нашега парохијалнога свештенства, не допушта овоме да се са поучавањем дјеце бави а они би једино најпрече средство били да се распостани наука и по оним мјестима у којима..... није никако могуће редовну школу завести. У Магазину за 1862. годину конста- тује да је мали број школа с обзиром да у Далмацији, односно Дијецези живи 78. 000 становника. Разматрајући проблеме просвјећивања архи-**

⁴ Славко Мијушковић, Борба за српски језик у Котору за врије аустријске владавине, Историјски записи, Титоград, 1965, 11-12

мандрит сматра да би учитељи требали да одржавају заједничке састанке на којима би разматрали стручна питања и давали предлоге. Док се то не оствари, позвало их је уредништво *Српско далматинског магазина* да јавно изнесу своја мишљења која се тичу побољшања рада школа и свога положаја. Међутим, одзив је био слаб. Свештеници – учитељи били су позвани да износе ставове о раду у школама, односно да ли се ограничава поучавање младежи ... *тек на просто читање и писање и на материјално изучавање на памет науке христијанске и других предмета; или се осим тога дејствује и на право развијање умних сила, на облагорођење срца на васпитање ученика у правој духу своје вјере, цркве и народности. У напред наведеном гласилу за исти период налазе се подаци о броју школа и ученика у Далмацији. Тако је 1862. године у овој покрајини била свега 31 српска народна школа са 887 ученика.*⁵

Ове школе потпадале су под девет школских надзиратеља: задарски, скрадински, шибенски, кнински, дубровачки, *кастелновски* (херцеговски), которски, будвански и перашки. У херцеговском крају те године радило је седам школа са 12 ученика. Идуће године радиле су три школе са 100 ученика, а 1865. године дванаест школа са 373 ученика, да би идуће године било свега шест школа, а ученика 185 док је 1867. године радио исти број школа, али са 151 учеником. Дешавало се да се поткраду грешке у извјештају школског инспектора, па Герасим Петрановић, маја мјесеца 1865. године, тражи објашњење због тога што у извјештају од фебруара те године стоји податак да бјелску школу похађа 50 ученика, а у извјештају из априла мјесеца стоји број од 34 ученика. Исти је случај и за требесинску школу гдје по првом извјештају школу похађају 24 ученика, а по другом 15 ученика. Тражи да се у име Конзисторије опомену учитељи, да буду пажљивији у достављању података и да се ревносно односе према повећању броја ученика и њиховом успјеху.⁶

Бригу и надзор о овим школама водила је црквена православна власт бринући посебно о учењу младих у духу православља, али и о општим људским вриједностима. Држава није препустила у потпуности своју присутност у раду при просвјетивању њених поданика, с обзиром на чињеницу да је дјеловањем и радом цркве на образовању заправо подржавана и свијест о националној и вјерској припадности. О томе казује и један акт из 1847. године упућен топаљском парохију од црквене власти из Задра у коме се наводи да је потребно добити од државних органа дозволу за рад *спомагатељне* школе коју је основао, напомињући да се треба

5 Герасим Петрановић, Народне основне школе у епархији Далматинској, Српско далматински магазин, Задар, 1863,159, 160; 1864,164,167

6 АХ САТ 1865,130; Г.Петрановић, н.д. Магазин 1863,158; 1864,164; 1866, 169; 1867,147; 1868, 150

повиновати тражењу *политическе власти* јер поред *науке християнске слободно стоји тамошњу јуност читању и писању приватно настављати и што смо ми у предмету таквих школа под 13. јунија .....на Јего Ц. К. величанство писмено обратили се.* Децембра 1851. године Христофор Ломбардић је упутио вишој власти опширан извјештај о његовој бризи о оснивању и раду школа у херцегновском крају. Поново наводи како је школске 1846/47. године отворио школу на Топлој и како је мирска (свјетовна) власт забранила му рад, наводећи и одговор провикаријата како даље да поступи. Христофор Ломбардић истовремено их извјештава, да је прошле школске године поново отворио школу која ради све док се власт поново не успротиви. Треба рећи да он није, како му је савјетовано, тражио дозволу за рад школе. Актом из октобра исте године Христифор Ломбардић обратио се свештеницима у Кутима, Сасовићима и Мојдежу јављајући им да је провикаријат наредио да сваки у својој парохији оснује спомагатељну школу: *за моћи видјети један дан умањено оно непросвијетљеније које се у нашим странама изобилно находи.* На основу ових податка можемо закључити, да тих година отпочиње знатније ангажовање виших црквених власти на организовању ових школа. Истовремено, цивилна власт будно прати њихов рад доносећи и одређене прописе. Смогатељне школе биле су активне током 1851. године у: Топлој са 20 ученика, а требали су похађати школу још њих 29. Многи су похађали двије друге школе које су се налазиле у Херцег Новом (вјероватно се мисли на школу у самостану Св. Антуна и приватну школу у граду). На Подима је 28 ђака, а 37 не похађа школу због родитељске немарности, у Мокринама похађа школу 27 дјече, а 35 не, у Сасовићима 15 а требало би 31 дијете, док је у Мојдежу најслабији резултат јер школу похађа само 6 ђака, а требало би још 29 дјече да похађа школу. Идуће године све наведене школе и даље су радно активне, уз рад школа у Кутима, Баошићима, Бијелој и Јошицама. Од априла 1853. године радиле су школе у: Топлој, Сасовићима, Баошићима, Бијелој, Јошицама, Кумбору и Подима, док школе у Кутима, Мокринама и Мојдежу у наведеном периоду нису радиле.⁷

Од назива школа до награда за учитеље

Најчешћи назив школа је *спомагатељне школе*, али налази се и на називе: *почетно училиште, народне школе, србска школа, народна српска школа, елементарне, тривијалне школе.* У овим школама школовање је најчешће трајало до двије школске године. Углавном се учило писање, читање, основне рачунске радње и вјеронаука. Школовање у основним школама, у градским срединама, обично је трајало четири школске годи-

⁷ АХ ЦАТ 1847,47; 1851,73,96; 1852,66; 1863,41

не. Судећи према једном податку произилази да су била потребна већа материјална средства за виши ранг школе јер се обезбјеђивањем више материјалних средстава могао платити и стручнији учитељски кадар. Школске 1852-1853. године све школе у сеоским насељима овога краја коју су те и предходне године радиле у: Топлој, Мојдежу, Сасовићима, Кутима, Подима, Баошићима, Бијелој и Јошицама су биле *спомагатељне школе* у којима су предавали мјесни пароси. У септембру 1852. године тадашњи претор Грабавац ишао је од села до села, па су се сељани Мокрина, Пода, Сасовића, Кута, Баошића, Бијеле и Јошица обавезали да школе у њиховим мјестима буду вишег ранга од спомагатељних, односно *елементарне* с тим што би сељани учитељима давали 50 форинти уз услов да им Влада даје још 80. Ординаријат из Котора 1857. године обавјештава школског инспектора на Топлој о декрету Ц.К. *Попечилство Богочестија и јавног настављенија* (Министарство вјера и просвјете) о класификацији школа у Провинцији (мисли се на Далмацију) којим је одлучено о реформи школа, односно да *главне школе* са три разреда прерасту у четири разреда, а да *тривијалне школе* са два разреда овим декретом требају пружити знања као у три нижа разреда главне школе од четири разреда. Истовремено се одређује да се предавања и у *тривијалним* школама одржавају у трима *коморама* (просторијама) и ученици прелазе (мисли се по успјешном завршетку разреда) из једног одељења у друго као што се ради и у главним школама. У тривијалним школама које одређују број просторија према броју ђака, неопходно је обезбједити онолико просторија колико има разреда. Ученик који је прелазео из тривијалне школе у четврти разред главне школе морао је потврдом доказати да је са успјехом завршио школу и да може прећи у четврти разред. Уколико је желио прећи у неки други разред главне школе из потврде се могло сазнати да ли му се то може омогућити.⁸

Недељно – празничне школе. Како велики број дјеце у овим сеоским насељима није похађао школу то је црквена власт предузимала мјере да та дјеца буду поучена хришћанству, па су за њих недељом организоване *недељно-празничне школе*. Ова врста наставе обављана је како сам назив казује недељом и празницима и била је намијењена дјеци која нијесу похађала школе, па је њихов рад био пожељан у свим насељима. Јануара 1848. године Христифор Ломбардић упутио је допис свима паросима и учитељима *Надзиратељства топаљског* да убудуће сваки од њих мора сву дјецу мушког и женског пола од 6-12 година недељом и празницима сакупити код парохијалне цркве и *обучавати их молитвама прописаним от 2-4 зими, а от 3-5 сати у љетне дане, уре поподне*. Препоручује им се да долазе увијек прије заказаног времена, да дјеца не би била без надзора, да савјетују родитеље да шаљу дјецу у школу, а оне који то не учине, по

8 АХ ЦАТ 1852,66; 1857,136; 1866,381; 1867, 190; 1868, 161

школским правилима били би кажњени. Такође се опомињу свештеници, да својим понашањем у свему, дају добар примјер младима, јер ће бити кажњени они који иду без шешира, *без доње и горње хаљине*. Четири године касније, провикаријат примјеђује у допису упућеном *парохи и надзира-тељу у Топлој* да свега четрдесети дио дјеце који су стасали за школу и обавезни да је посјеђују, долази недељом и празником на подучавања. По мишљењу виших црквених власти, због неодазивања родитеља да макар недељом шаљу дјецу на вјеронауку, имало је за посљедицу да многи младенци нијесу знали молитве, па су опомињани свештеници уз пријетњу кажњавања, ако их вјенчавају прије него их науче макар неке молитве. Окружним писмом маја 1865. године Православна конзисторија Епархије далматинске обавјестила је да је Ц. К. Државно Министарство штампало упутство о раду недељно празничних школа које је ступало на снагу 1865/66. године (вјеровато се мисли на школску годину). Многе препоруке, опомене, наредбе нијесу донијеле велике резултате, јер половином 1868. године сазнаје се да ни у једној парохији овога краја, због небриге родитеља, не ради *недељно-празнична школа*. Колико је придавана важност овом начину обуке вјеронауке види се из многих препорука виших црквених власти и укључивања и цивилне власти, па је Намјесништво обавезало општине да исплаћују награде свештеницима за рад на *недељним школама*, а уколико нијесу у могућности да траже средства од Намјесништва или Одбора сабора Далматинског. Општина је уз тражење требала доказати немогућност исплате и постојање такве обуке потврђене од школских власти, општине и Ц. К. Претуре. Тако је Намјесништво крајем 1861. године одредило свештеницима–учитељима: *требесинском Михаилу Аврамовићу, бјелском Игњатију Злоковићу, јошичком Андрији Балићу, сасовићком Јовану Чуквасу и топаљском Христифору Ломбардићу за рад у спомагатељним и недељно - празничним школама по 20, а пођанском 25 форинти.*⁹

Школске просторије углавном су биле смјештене у црквеним кућама. Зграду у којој је отворена школа у Кумбору поклонио је капетан Димитрије Ђурасовић. Школа у Јошицама престала је са радом 1862. године јер је власник зграде Матија Ђучић коју је дао без накнаде на коришћење, тражио да се школа исели јер је намјеравао зграду преуредити за породично становање. Више година кирију за просторије школе у Зеленици плаћао је њен учитељ свештеник Димитрије Мустур.¹⁰

Свештеници, односно учитељи дужни су били свом надлежном школском инспектору достављати извјештаје два пута годишње. Првенствено о броју ђака, али и о садржају предавања и о дужини трајања наставе, као и времену њеног одржавања. Достављене извјештаје подручних школа

9 АХ ЦАТ 1848,24; 1852,52; 1858, 88;1859,133; 1861,188; 1865,150; 1867,184; 1868,162

10 АХ ЦАТ 1853,21; 1861,116, 124,256; 1864,164

херцеговски *надзиратељ*, односно школски инспектор је обједињавао и извјештаје упућивао Конзисторији у Котор, а ова епархији у Задар. Настава је дневно трајала од 3 до 4 сата у зависности од услова и могућности пароха. На примјер, школа у Каменом радила је ујутро, а у Требесину послерије подне јер је исти свештеник – учитељ држао предавања у обе школе. Учитељ и чланови школске управе самостално су одређивали вријеме одмора. У школи у Бијелој и Кутима 1867. године *одмор за учитеље и дјецу* био је четвртом поподне, док је у Подима, Мокринама и Требесину вријеме *седмичног одмора* било суботом ујутро.¹¹

Константан проблем који се јавља у скоро сваком допису који је упућивао вишим инстанцама у вези рада школа Христифор Ломбардић је питање *награђивања* учитеља за уложени *труд*. Материјална средства за то обезбјеђивала је црква, становништво, локална власт, Намјесништво, али су била мала и никада редовна. У једном документу наводи се *да су учитељи омалодушени јер власт ниове труде не признаје и што им се барем сваке године она мала обична награда не спроводи с којом би трошке намирити могли; бојати се да ће услед равнодушности које са стране правитељства у овом смотренију примјеђива све спомагатељне школе у овом Дистрикту с овом годином престати*. Проблеми просвјетних радника и тада и данас су исти, па би горњи навод могли назвати упозорењем за престанак рада учитеља. У Јошицама јеромонах Христифор Ђучић двије године није добио никакву накнаду за рад као учитељ, па је 1851. године престао да предаје и школа је затворена. То се десет година касније десило и у Требесину. Узрок оваквом понашању је и што су парохије биле углавном сиромашне и што свештеници нијесу имали довољно прихода да обављају посао учитеља и морали су се бавити земљорадњом да би прехранили себе и своју породицу. Намјесништво је 1856. године донијело одлуку о плаћању 60 форинти учитељима за наредне три године што је био подстицај за знатније ангажовање на отварању школа и бољег рада учитеља свештеника. Међутим, исплата није била редовна, а по свему судећи одређена сума није у цјелости исплаћивана. Није проблем био само у адекватном награђивању за уложени труд учитеља, већ и у томе да свештеници односно *свршени клирици наши, по већој части одричу се похвале пуног и честитог звања учитељског*. Зато је виша црквена власт епархије далматинске 1858. године одлучила да свршене клирике не рукоположи у чин свештеника прије него не буде обављао дужност учитеља.¹²

У наведеним написима архимандрита Герасима Петрановића наводи се број и стручност учитељског кладра и начин награђивања њиховог рада. Током 1862. године у 31 школи које су радиле у епархији

11 АХ ЦАТ 1861,65; 1867, 157,160.; Г.Петрановић н.д.,Магазин, 1853,158; 1864,164

12 АХ ЦАТ 1851,97; 1857,143; 1858,45; 1861,61,124, 188; 1862.176; 1866,31

далматинској предавали су 15 пароха, 6 капелана, 9 свршених клирика, 1 *мирјанин* (световно лице) и 1 *женска*. Идуће године тај посао обављали су: 18 свештеника и 10 свршених клирика. Двије године касније поред 26 свештеника, 8 клирика, предавали су и 2 *препаранда* (вјероватно још ученици *народног учитељишта* у Задру у којем су учили и *православни србски младићи*) и 1 *учитељка*. Године 1866. бројно и стручно стање предавача је било исто, док се идуће године њихов број повећао, па су радили: 31 свештеник, 6 клирика, 3 *препаранда* и 1 *учитељка*. Учитељи којима је била одређена плата добијали су је редовно 1861. године и 1862. године па и касније. Неки свештеници који су бесплатно тих година, уз велики труд и пожртвованост, предавали добили су награде од Покрајинског одбора или општинске власти, а очекивало се да ће неким ускоро награде дати и Намјесништво. Требесинском учитељу Намјесништво је 1865. године одредило 30 форинти мјесечно, а сељани Требесина и Сушћепана су се обавезали давати 40 форинти годишње. Општинска власт 1867. године повећала је плату за 500 форинти дубровачком учитељу и за 350 форинти рисанском, а награду од 30 форинти је поред још неколико учитеља, од Покрајинског одбора, добио и херцегновски учитељ (вјероватно се мисли на топаљског учитеља). Школски инспектори су тих година добијали по 3 форинте за обилазак поједине школе. Било је свештеника-учитеља који су добијали малу или никакву награду. Архимандрит Герасим Петрановић је сматрао да опстајање школа које се из црквених прихода издржавају, зависи од воље татора. Иако наглашава да народна просвјета може најбоље напредовати залагањем свештеника, сматрао је да треба да се школује стручни учитељски кадар. Износи и мишљење да док држава не одреди сталну плату учитељима *народних основних школа*, или бар помоћ од 50 форинти као што је Намјесништво било у почетку одредило, да ће се рад у школама тешко одвијати. Колико је Герасим Петрановић свестрано сагледавао проблеме образовања, казује и његово мишљење, да учитељи у Далмацији требају као по другим дјеловима Царевине одржавати састанке на којима ће предлагати, расправљати и примати савјете, а све у сврху побољшања рада. Сматрао је да свештеници, посебно школски управитељи и надзорници, могу допринијети побољшању рада у школама и од њих би се требало сазнати да ли се учење у школама састоји *на просто читање и писање и материјално изучавање на памет науке християнске и других предмета; или се осим тога дејствује и на право развијање умних сила, ... на воспитање ученика у правом духу своје вјере, цркве и народности*. У даљем тексту наводи да има младића који су завршили школе а немају *познаје правога наименованија свога у погледу вјере, ни у погледу народности...* Уредништво *Магазина* позвало је свештенике-учитеље да обавјештавају о своме раду и проблемима, али је одзив био веома слаб. Архимандрит

Петрановић се надао и вјеровао је да ће се број школа и ученика увећати уз помоћ школских фондиција које су се тих година у већем броју оснивале. По мишљењу архимандрита требало је да *наше србске основне народне школе буду чисто вјероисповједне, а да то одржимо једино су нам средство школе фондиционалне*. Читаоце *Магазина* Герасим Петрановић је упознао и са идејама које су затупане на царевинском вијећу. Предлагано је да се управа над народним школама потпуно од цркве одвоји, док је архимандрит сматрао да *наше србске народне школе буду чисто вјероисповједне, и да школа народна особито србска треба да је од цркве неразлучна ... јер Србин осјећа потребу да му се дјеца у народним школама у духу православља одгоје*. У *Магазину* за 1868. годину се наговјештава да ће надзор над радом школа ускоро вршити, не црквена, већ световна власт уз напомену да ће вријеме показати да ли ће рад у школама бити успјешнији.¹³

Општинска власт новембра 1866. године затражила је од школског инспектора (акт је упућен на Топлој што значи Христифору Ломбардићу) да достави извјештај о успјеху у школама Каменом, Требесину, Мокринама, Кутима и Бијелој. Исти захтијев упућен је за исте школе и јуна 1867. године. Оба акта писана су италијанским језиком, а потписи Војновића, Милашиновића и Русовића, латиницом. Трећи акт упућен августа 1868. године писан је народним језиком ћириличким писмом као и потписи *Граданаачалника* Војновића и Присједника Русовића којим се тражи *класификација србско Народних Училишта* у горе наведеним мјестима, као и предмети предавани у *прошлом шестомјесечеју год. 1867-68*. Из овога произилази да је тада још црквена власт вршила надзор над радом школа, а вјероватно је локална власт материјално помагала њихов рад. Сходно томе тражила је резултате рада и постепено овај сегмент друштва потпуно прелази у надлежност локалних власти. У случајевима и када је општинска власт финансирала *мање елементарне школе познате под именом комуналне исто тако и учитеље такозваних главних парохијалних школа* није имала права отпуштати учитеље из службе већ је то право имала православна епархија далматинска за школе гдје се учило *српским језиком* што је била и одлука Намјесништва из 1866. године. Маја мјесеца 1868. године обавијештени су сви учитељи од стране Провикаријата да ће др. Михаило Клаић преузети тих дана *школске визите по Далмацији* што значи да је тада световна власт потпуно преузела, од црквених власти, организацију рада и надзор над радом школа.¹⁴

Идуће године отвара се прва државна основна школа у сеоском насељу херцеговског краја – Топла, а наредних година и у осталим насељима.

13 Герасим Петрановић, н.д. Магазин 1863, 159,161; 1864,166,167; 1865,12;1866.169-171; 1867,147-148; 1868,151

14 АХ ЦАТ 1866,381;1867,190;1868, 104,126,161

Из дописа професора школе у Србини Риста Ковачића сазнајемо да су учитељи Далмације, односно овога краја позвани од стране Друштва учитеља Хрватске и Славоније да се учлане у њихово друштво. Професор Ковачић је веома повољно оцјенио овај позив, али је тражио нека објашњена у вези учлањења од Христифора Ломбардићи који је допис упутио. Нијесам нашла податке да ли је дошло до учлањења.¹⁵

Уџбеници

Посредством неких докумената могуће је сазнати о школским књигама које су коришћене у спомагатељним и сличним школама у другој половини 19. вијека. *Православни восточни ординаријат Далматински* обавјестио је школског инспектора Христифора Ломбардића 1857. године да је *Дирекција за продавање школске књиге у Бечу* обавјестила да је књигу за *Сербски језик и читање Попечитељство Богочестија и јавног настављенија* наредило да иста почетком идуће школске године буде у употреби у сеоским школама и у трећи разред варошких и главне школе гдје *питомци имају Сербски језик за матерњи*, за ђаке православне вјере. Истовремено су наредили да књига *Сербског читања за друге класе*, која је раније била у употреби, престане се користити. Школа тробесинска имала је крајем 1857. године по шест примјерака књига које су коришћене за изучавање италијанског језика: *Abecedari Italiani, Gramatiche Italiani i Letere Italiane* и за *lingua Ilirica Abecededari Slavi, Leture Slave*, као и *Kaechismi Slavi*. У исто вријеме пођанска школа имала је двије књиге за учење италијанског језика (*Abecedario i Primo libro di lettura*) и три књиге за учење народног језика (буквара и читанку за први разред). Парох и учитељ Злоковић из Бијеле доставио је допис 1866. године о књигама које су биле у употреби за *Србско – народно настављеније*, а биле су набављене за школу у посљедње двије године. То су: *буквар, читанка и катихизис за први и други разред, свештена историја, часловац, пјеније црквно*. Све ове књиге набављали су родитељи у Котору код *Жуђела* (Јевреја) *Финци*, а биле су штампане у Бечу 1861. и 1863. године. За двије године укупно је набављено по 20 примјерака наведених књига. Поред тога многи који су завршили школу даривали су добро очуване своје књиге. Поред тога многи поморци, у Одеси су већ дуже година набављали књиге за своју и дјецу сродника, и нијесу хтјели узимати друге књиге, па дирекција школе није хтјела набављати књиге из Задра код браће Батара Баришића(?) за потребе друге (*муђе*) дјеце. Према извјештају 1866. године пароха и учитеља каменско – тробесинског Михаила Аврамовића каменска школа за двије претходне године код опуномоћеног продавца набавила је 30 буквара (штампани у Бечу 1863. године), 10 катихизиса (1860. године)

и 9 читанки штампаних 1861. године. Истовремено школа је набавила 26 буквара, 6 катихизиса и 8 читанки. Све књиге су биле прописане за српско народне школе.¹⁶

Сиромашна дјеца добијала су бесплатно књиге на коришћење. Епископија из Задра упутила је допис са опширним цитирањем и објашњењем новог правилника о прибављању и дијелењу књига за сиромашне ђаке које је донијело Министарство вјера и наставе претходне године. Ново донешена правила имала су се примјењивати од школске 1857/58. године. Могле су се дијелити књиге које су биле прописане за ученике *тривијалних и већих школа не изизимајући ни књиге за изучавање језика и рачуна. Марљиви и до-бронамјерни* и сиромашни ученици могли су књиге добити у власништво. По завршетку наставе и за вријеме распуста о књигама је бринуо учитељ. Списак раздијелених књига чувао се у школској архиви. Школе су почетком године достављале списак сиромашних ђака и потребан број књига. До примјене новог Правилника могле су се тражити књиге за петину, највише четвртину ђака способних за школу, а по новом Правилнику се узимао у обзир број дјеце која похађају школу. Списак потребних књига сачињавао је учитељ или директор школе, уз мјесног пароха и инспектора. Он је сачињавао списак и достављао Намјесништу преко Окружног капитаната, уз спискове појединих школа. Књиге су се дијелиле почетком сваке школске године. Дистриктуални инспектор није се морао приликом расподјеле држати захтјева појединих школа, већ је могао праведно подјелити књиге према потребама сваке школе у споразуму са мјесним паросима. Уколико би било довољно књига није се морао примјенивати члан 321. *Политичког школског Регуламента да једну књигу користе два па и три ученика.* Почетком 1859. године, за сиромашне ђаке *спомогаатељних* школа на Топлој је стигло штампано латиницом 8 читанки за први и 2 за четврти разред, 9 малих катихизиса, као и 2 читанке са *сербским словима*, уз 8 буквара, 9 катихизиса и 8 *букварића Италианског Диалета* како је навео Христифор Ломбардић. Исте године и у исту сврху стигле су на Топлу из Котора од аустријских власти, на српском језику по два примјерка: прва језикословна читанка, читанка за други разред, друга књига о језикословљу, српски буквар, *Iz časoslovca*, њемачки буквар, мали катихизис и средњи катихизис. Јануара идуће године иста институција *Capitanato Circolare* из Котора послала је на исту адресу и у исте сврхе по два комада *Libri di lettura con caratteri di Chiesa* и *Tibel* (буквара српских), једну *Perva Slovinska Čitanka* и пет комада *Malih Katehizama*. Школски инспектор Христифор Ломбардић био је крајем 1862. године у недоумици како да поступи са примљеним 20 књига за сиромашне ђаке јер су све школе, сем у Баошићима и Топлој и приватна у Херцег Новом престале да раде, па се двоумио да ли да књиге подјели постојећим школама или их задржи док се не

16 АХ ЦАТ 1857,86; 1858,13,14; 1866,361,365

отворе и друге школе. Михаило Аврамовић је 1863. године добио шест књига за сиромашну дијецу, а дао их је: по два комада Александру Аврамовићу и Стевану Бал(?), а по један примјерак Лазару Вуковићу и Лазару Радмиловићу. Октобра 1864. године Окружни капитанат из Котора послао је инспектору *Scolastico Greco in Topla* слиједеће књиге за сиромашну дјецу: *Primo libro di lettura Slavo*(4 + 3), *Secondo libro di letture* (2), *Piccolo catechismo* (7), *Medio id ?* (5), и *Arismetica personale rurale*(4). Године 1865. од добијених шест примјерака *Народне нјесме за наизуст учење* Х. Ломбардић је три дао ученицима топаљске школе: Љубомиру Комненовићу, Лазару Чуљевићу и Росанди Ломбардић, два примјера школе на Подима и један школе у Бијелој. Крајем 1867. године епископија далматинска упутила је на Топлу 18 књига (6 буквара, 6 малих катихизиса, *пословну читанку* и 8 *других језикословних читанки*) за сиромашне ђаке да се подјеле *Управитељствима школским православнога закона* и то у присуству учитеља и мјесног надзорника и о томе да се достави извјештај који је требао да потпише учитељ, мјесни надзорник и управитељ школе.¹⁷

Управитељствима *почетних народних школа* препоручила је виша црквена власт из Котора 1867. године да се претплате на часописе *Босиљак* и *Напредак који су младежи веома корисне за науку*, а штампали су се у Загребу. Препоручено је и да се набави мапа у боји државе аустријске која је одавна штампана у Бечу од Ц. К. Складишне школске, а штампана са *Славенском Терминологијом*.¹⁸

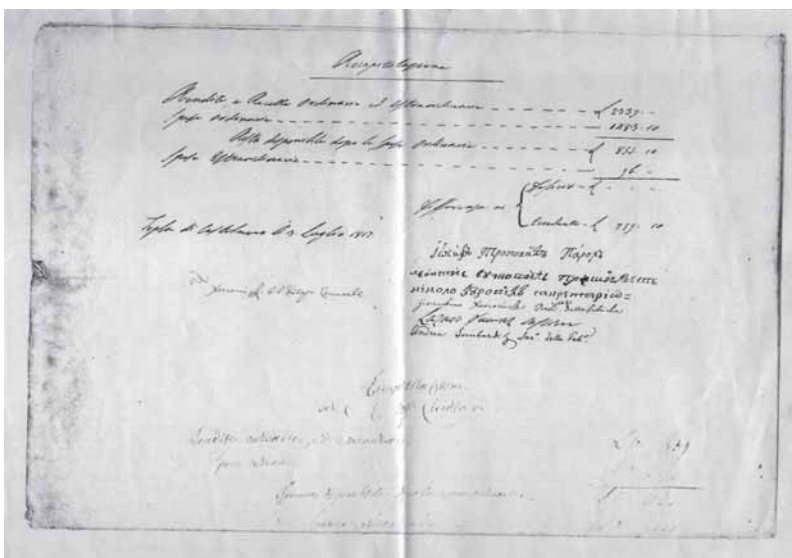
У овом првом дјелу дати су подаци о раду спомагатељних школа на српском језику ћириличким писмом у 19. вијеку у сеоским насељима херцеговског краја до отварања државне школе у Топлој 1869. године. Изнесени подаци дају јасан преглед проблема који су пратили оснивање и одржавање ових школа, старање Епископије у Задру, посебно архимандрита Герасима Петрановића за развој основног образовања на српском језику, однос власти према овим школама, однос мјесних пароха према учитељском позиву, однос родитеља и цјелокупног становништва као и њихове свијести о значају школовања младежи.

У другом дијелу обрадиће се на основу расположиве грађе рад школа у сваком насељу посебно: Топлој, Бијелој, Јошицама, Баошићима, Кумбору, Зеленици-Кутима, Подима, Сасовићима, Требесину-Каменоме, Мокринама и Мојдежу, као и пароха топаљског протопрезвитера херцеговског, вјероучитеља у основној школи у граду и Српској поморској школи у Србини, школског инспектора за спомагатељне школе у херцеговском крају – Христифора Ломбардића.

17 АХ ЦАТ 1857,72; 1859,39,42,61;1860.58,130;1862,35,182;1863,413;1864,178;1865,48; 1868,26,116

18 АХ ЦАТ 1867

Потпис Јосифа Троповића – АХ ЦАТ 1817.

Dalmazia Per l'anno 1824

Municipio di Castel nuovo, del Circolo di Cattaro

Numero Ordine	Spese	Numero Detti Spese			Cassa
		Del anno in cui è avvenuta	Spese	Spese	
		Per	Del	Per	
		Conto	Conto	Conto	
		Conto	Conto	Conto	
		Conto	Conto	Conto	
1.	Apertura del Casso	52.36	52.36	52.36	52.36
2.	Spese per ...	6.	6.	6.	6.
3.	...	7.	7.	7.	7.
4.	...	8.	8.	8.	8.
5.	...	15.24	15.24	15.24	15.24
6.	...	...	...	...	...
7.	...	6.	6.	6.	6.
8.	...	36.	36.	36.	36.
9.	...	230.	230.	230.	230.
10.	...	28.	28.	28.	28.
11.	...	4.	4.	4.	4.
12.	...	2.	2.	2.	2.
13.	...	2.50	2.50	2.50	2.50
14.	...	2.	2.	2.	2.
15.	...	2.	2.	2.	2.
16.	...	2.	2.	2.	2.
17.	...	2.	2.	2.	2.
18.	...	6.	6.	6.	6.
		283.2079	283.2079	283.2079	283.2079
				197.41	197.41

Giuseppe Troparich R. r. o. c.

Потпис Јосифа Троповића – АХ ЦАТ 1824.